

VPLYV NÁREČOVEJ A HISTORICKEJ LEXIKY NA POETIKU A INTENCIONALITU LITERÁRNYCH (POVEŠŤOVÝCH) TEXTOV ANTONA HABOVŠŤIAKA¹

Peter Karpinský

KARPINSKÝ, P. (2024): The Influence of Dialectal and Historical Lexis on the Poetics and Intentionality of Literary (Folklore Tale) Texts by Anton Habovštiak. In: *Slovenská reč*, 89/2, 235 – 259.

Abstract: The paper focuses on the study of temporal and territorial lexis in Anton Habovštiak's folklore collection *Skamenená dievka* [Petrified Girl] (1977), primarily analysing the occurrence and functional use of archaic, historical, and dialectal elements. It examines how these lexemes influence the interpretation of these texts and their poetics to intentionality (the text's focus on a child recipient). Special attention is given to temporal lexis, intended to characterize different regions of Slovakia, as the folklore collection displays a heteroregional character. The presence or absence of dialectal words is particularly monitored. Another partial topic of the paper is the investigation of how outdated prefixes and suffixes create the archaic character of the text. The paper identifies these elements and examines their impact on the historical, cultural, and linguistic context of Habovštiak's tales, highlighting a certain temporal universality of his literary expression.

Keywords: Habovštiak, folklore tale, historicisms, archaisms, dialect words, onomasiological structure.

Článok v skratke:

- Príspevok sa zameriava na výskum temporálnej a teritoriálnej lexiky v povest'ovej zbierke Antona Habovštiaka *Skamenená dievka* (1977), pričom analyzuje predovšetkým výskyt a funkčné využitie archaických, historických a nárečových prvkov.
- Skúma, ako dané lexémy ovplyvňujú poetiku Habovštiakových povest'ových textov vo vzťahu k intencionalite (zameranosti textu na detského recipienta).
- Osobitná pozornosť je venovaná teritoriálnej lexike, ktorá by mala charakterizovať jednotlivé regióny Slovenska, keďže zbierka povestí vykazuje heteroregionálny charakter. Pričom sa v texte sleduje prítomnosť, resp. neprítomnosť nárečových slov.
- Ďalšou, parciálnou témou príspevku je analýza, akým spôsobom „zastarané“ prefixy a sufixy formujú archaický charakter textu. Príspevok identifikuje tieto prvky a skúma ich vplyv na historický, kultúrny a jazykový kontext Habovštiakových povestí, čím poukazuje na istú temporálnu a teritoriálnu univerzálnosť jeho literárnej výpovede.

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0135/24 *Onomaziologické a sémaziologické parametre konfrontačného výskumu slovnej zásoby slovenského a ukrajinského jazyka*.

1. LITERÁRNE DIELO ANTONA HABOVŠTIAKA

Pri analýze diela významného lingvistu Antona Habovštiaka nemožno opomenúť ani jeho literárnu tvorbu,² v ktorej sa priamo, resp. aspoň sprostredkovane odráža jeho záujem o výskum slovenských dialektov.³ Samotný autor v *Doslove* k svojej štvrtjej knihe povestí a rozprávok *Zlaté dukáty v Choči* konštatuje, že zbierka vznikla na základe motívov, ktoré sa mu podarilo zozbierať pri výskume oravských nárečí po druhej svetovej vojne (Habovštiak 1970). V tom istom texte uvádza, že podobným spôsobom postupoval aj pri svojich predchádzajúcich knihách, t. j. vychádzal z vlastného terénneho výskumu a nepoužíval materiál iných zberateľov. Motívy, ktoré sa v zbierke nachádzajú, nie sú vymyslené, ale pochádzajú od jedného či viacerých rozprávačov. V prípade, ak išlo o variácie jedného motívu, Habovštiak tieto motívy zjednotil, prípadne, ak mu informátori podali len fragmenty príbehu, motívy scelil. Texty zaradené do jednotlivých zbierok autor štylisticky a jazykovo upravuje: „Povesti nie sú však prepisom nárečových prejavov do spisovného jazyka, ale samostatne štylizované slovesné útvary s dôsledným uplatnením požiadaviek spisovného jazyka.“ (Habovštiak 1970, s. 201).

Zuzana Stanislavová v *Slovníku slovenských spisovateľov pre deti a mládež* (2005) vníma prepojenie dialektologickej aktivity A. Habovštiaka a jeho umeleckej

² Literárnu tvorbu Antona Habovštiaka môžeme pracovne rozdeliť do niekoľkých kategórií:

a) Rozprávky (resp. zbierky ľudových rozprávok) – napr. *Pastierik a zbojníci* (1963); *Tri víly na salaši* (1966); *Kráľovič a krásna Zuzana* (1968); *O kaštieli v širom poli* (1968 a 1976); *Kráľ a múdry sedliak* (1972 a 1979); *Tri pišťalôčky* (1972); *Snehobiela košela* (1981); *Odvážny Benko a zakliaty zámok* (1985); *Poklad nad všetky poklady* (1991); *Trojaké husličky* (1994); *Kniha rozprávok* (1997).

b) Povesti (resp. zbierky povestí) – napr. *Zakliate ovečky pod Rozsutcom* (1966); *Proroctvo kráľa Mateja* (1970); *Zlaté dukáty v Choči* (1970); *Viktorine zvony* (1974); *Skamenená dievka* (1977); *Oravské povesti* (1978); *Jánošíkova studnička* (1980); *O orlovi na Bielej skale* (1980); *Kukučkiné slzy* (1987); *Povesti o Oravskom zámku* (1994); *Povesti z oravskej doliny* (2000); *Slovenské povesti II* (2003); *Najkrajšie Oravské povesti* (2014).

c) Romány (pre mládež) – napr. *Plátennícka pieseň* (1985); *Aj také sú Božie cesty* (1995); *Plátennícka pieseň a jej finále* (1999).

d) Eseje a meditácie – napr. *Oravské chodníčky* (1985); *Dni sviatočné i všedné* (1995); *Sedem posledných slov Spasiteľa na kríži* (1995); *Križová cesta – úvahy pre mládež a vojakov v treťom tisícročí* (2002); *Meditácie a modlitby sestry Zdenky* (2002).

e) Literatúra faktu (resp. aj beletrizované životopisy) – napr. *Cesta križa* (1992); *Múdrosť srdca* (1993); *Za mrakmi je moje milované Slnko* (1996); *Božia služobnica Cecília Schelingová – sestra Zdenka* (2001); *Sestra Zdenka* (2003).

f) Novely a poviedky – napr. *Volanie domova* (1992); *Aj také sú Božie cesty* (1995); *Mať moja, mať moja* (1999); *Srdcia, čo našli lásku* (1999).

Niektoré autorove diela sú žánrovo i formálne synkretické, a tak ide len o ich schematické rozdelenie do základných kategórií.

³ Timotea Vráblová pri hodnotení Habovštiakovej knihy *Najkrajšie oravské povesti* (Vydavateľstvo Matice slovenskej 2014) upozorňuje na prepojenie autorovej dialektologickej a umeleckej tvorby: „Zbierka je súčasťou osvedčeného povest'ového radu. Autor rozumel povest'ovému kánonu. Usiloval sa zachovať nielen genotyp žánru, no sprostredkoval ho v autentickej podobe s príznakom dialektu regiónu“ (Vráblová 2015, s. 26).

tvorby týkajúcej sa zbierania a vydávania ľudových rozprávok ako jeden z benefitov jeho diel a tiež ako znak, ktorým sa odlišoval od súdobých autorov (zberateľov) vydávajúcich podobné texty: „Látky autentického rozprávkového, povestového a obradového folklóru, získané a zaznamenané pri sústreďovaní materiálu na jazykovedné práce, utrieduje a literárne spracúva, pričom jednak rekonštruuje sujet na základe dochovaných fragmentov, jednak modeluje optimálny variant textu z niekoľkých regionálnych záznamov. Viaceré z jeho knižných vydání folklórnych textov majú vysokú etnologickú hodnotu. V úsilí o zachovanie štylistických kvalít autentického ľudového podania využíva syntaktické a lexikálne charakteristiky ľudovej reči, ale zároveň úzkostlivo dbá na spisovnosť jazyka. Rešpektovanie osobitostí detského adresáta sa v jeho tvorbe prejavuje dôsledným eliminovaním drastických motívov, zdôrazňovaním kontrastu dobra a zla – v tej súvislosti sa stávajú explicitnejšími didaktické aspekty textu – a sklonom k harmonickému riešeniu konfliktov. Aj zásluhou takéhoto prístupu k folklórnemu materiálu dochádza vo veľkej časti jeho tvorby k žánrovému kríženiu povesti s rozprávkou, resp. s moralizujúcou poviedkou“ (Stanislavová 2005, s. 106).

V našom príspevku sa pokúsime analyzovať jazyk jedného z Habovštiakových povestových súborov, pričom ako kľúčové budeme vnímať tri podnety, ktoré vo svojej charakteristike spomína Z. Stanislavová:

1) Zaujímať nás bude historická autenticita jazyka textov, zameriame sa teda na výskyt a mieru (resp. funkčnosť) využitia archaizmov, historizmov či zastaralých alebo zastarávajúcích lexém v texte.

2) Zameriame sa na spomínanú „regionálnosť“ analyzovaných textov, pričom si budeme všimáť prítomnosť, resp. neprítomnosť nárečových prvkov, predovšetkým teritoriálnej/regiónálnej lexiky.

3) Jazyk (teda spomínaný výskyt teritoriálnej a temporálnej lexiky) sa pokúsime hodnotiť na pozadí intencionality textu.

Pre našu analýzu sme si zvolili zbierku povestí *Skamenená dievka*, ktorá v roku 1977 vyšla vo Východoslovenskom vydavateľstve v Košiciach. Na rozdiel od iných Habovštiakových zbierok rozprávok a povestí, ktoré sú často monoregionálne, teda sa v nich vyskytujú texty jednej teritoriálnej proveniencie, *Skamenená dievka* nesie podtitul *Slovenské povesti* a obsahuje texty zo západného, stredného i východného Slovenska: „V zbierke spracúvame motívy zo stredoslovenskej, ako aj z východoslovenskej a západoslovenskej oblasti. Tento postup nám umožnil dosiahnuť tematickú variabilitu. Istú pestrosť sme sa usilovali dosiahnuť aj samotným usporiadaním povestí v zbierke, a to kombináciou zemepisného a tematického zreteľa“ (Habovštiak 1977, s. 160 – 161). Táto teritoriálna heterogénnosť nám umožní skúmať, či sa v jednotlivých textoch, okrem explicitného zemepisného ukotvenia (v názve povesti sa objavuje názov lokality, resp. v texte sa spomína miesto, kde sa dej

odohráva), objavujú aj jazykové javy, ktoré by od seba odlišovali povesti pochádzajúce z rôznych nárečovo odlišných častí Slovenska, prípadne by daný región charakterizovali.

2. POVEŠŤ AKO LITERÁRNY ŽÁNER

Z hľadiska postulovanej úlohy, teda výskumu a opisu temporálnej lexiky vyskytujúcej sa v analyzovanej zbierke, je potrebná stručná žánrová charakteristika samotného diela, teda, či ide o zbierku (historických) rozprávok alebo o zbierku povestí.⁴ Tendovanie k povest'ovému, resp. rozprávkovému žánru totiž môže výrazne ovplyvniť charakter použitého jazyka.⁵

Samotný autor sa v doslove k zbierke *Skamenená dievka* snaží poukázať na niektoré spoločné črty medzi rozprávkou a démonologickou povest'ou,⁶ resp. nachádza zhody medzi postavami v ľudových rozprávkach a povestiach.⁷ Zároveň sa však pokúša presnejšie vymedziť rozdiel medzi oboma žánrami: „Pre všetky povesti (resp. rozprávky) zaradené do zbierky je charakteristické ich historické určenie, zemepisná lokalizácia, prípadne zviazanosť na konkrétnu, často historickú osobu. Preto jednotlivé slovesné útvary hodnotíme ako povesti, hoci niektoré z nich majú i niektoré znaky historickej rozprávky“ (Habovštiak 1977, s. 161).

Autorovo „váhanie“ medzi žánrom historickej rozprávky a povesti nie je spôsobené len eliminovaním drastických motívov a zdôrazňovaním kontrastu dobra a zla, čo text viac približuje k rozprávke, ako o tom píše Z. Stanislavová (2005), ale aj čiastočnou nejednoznačnosťou literárneho vymedzenia a definície povesti v kontrapozícii k historickej rozprávke. E. Vitězová v štúdiu *Žánrová charakteristika povesti v kontexte literárneho vzdelávania* (2017) upozorňuje na častú neúplnosť a nejednoznačnosť vymedzenia daného žánru. Napríklad J. Hrabák rozdiel medzi rozprávkou a povest'ou ako príbuznými žánrami vidí v tom, že povesti sa, v opozícii k rozprávke, vzťahujú k nejakému konkrétnemu miestu alebo osobe (Hrabák 1973). J. Sedlák rozdiel medzi oboma žánrami spresňuje tvrdiac, že povest' na rozdiel od rozprávky má historický podklad. „Jej príbeh sa odohráva v určitom čase a priestore, hlavné postavy sú reálne a konkrétne, zväčša historicky podložené. Popri zábavnej

⁴ Z. Stanislavová (2005) vo svojom opise Habovštiakovej tvorby totiž poukazuje na istú žánrovú synkrézu povesti a rozprávky, čo sa prejavuje predovšetkým na úrovni fabuly a sujetu textu a dokonca aj A. Habovštiak v doslove k analyzovanej knihe pripúšťa varírovanie medzi rozprávkou a povest'ou.

⁵ Na základe výraznejšej historickej ukotvenosti povest'ového textu predpokladáme aj vyššie funkčné využitie temporálnej lexiky, ktorá by mala „presnejšie“ charakterizovať obdobie realizácie fabuly príbehu, prípadne obdobie vzniku povesti. Pri rozprávkových textoch je z hľadiska ich fantazijnosti, resp. ich časovej vágnosti využitie temporálnej lexiky menej symptomatické.

⁶ „Rozšírené sú aj bájoslovné a démonologické povesti, v ktorých sa stretávame často aj s fantastickými postavami podobne ako v ľudových rozprávkach“ (Habovštiak 1977, s. 159).

⁷ „Tak ako v rozprávke, i v povestiach vystupujú často do popredia príslušníci tzv. najnižších vrstiev, ktorí odvahou, dobrotou srdca a zmyslom pre česť zvyčajne víťazia“ (Habovštiak 1977, s. 159).

funkcii spĺňa funkciu ideovú a vlasteneckú“ (Sedlák 1972, s. 114). V podobnej intencii povest' definuje aj J. Michálek, podľa ktorého ide o „osobitný žáner ľudovej slovesnosti, založený na rozprávaní o minulosti, pozoruhodný predovšetkým svojím obsahom, zviazanosťou s historickými udalosťami príslušného spoločenstva“ (Michálek 1996, s. 43). S analogickou definíciou sa však v literárnej teórii môžeme stretnúť aj pri hodnotení historickej rozprávky. Podľa Minárika texty historickej rozprávky „zachovali náhľady ľudu na určité historické deje alebo osoby“ (Minárik 1959, s. 363).

Porovnávaníu povesti a rozprávky sa svojho času venoval aj K. Čapek (1984), pričom povest' vymedzil na základe istých dominantných znakov, ktoré môžeme pri charakteristike Habovštiakových povest'ových textov využiť aj my. Podľa K. Čapka povest':

- a) je vždy lokalizovaná historicky alebo miestne;
- b) má svoj pevný vzťah ku skutočnosti;
- c) má určité znaky toho, že je alebo pôvodne bola predmetom viery;
- d) neruší relevanciu pravdivosti a reality, preto je jej ústne podanie oveľa viac fixované;
- e) má charakter v jadre historický;
- f) možno vnímať ako informáciu o skutočnosti, hoci mýtickej, ale existentnej a miestne alebo historicky datovanej v našom svete (uvádzané podľa Vitězová 2017, s. 70 – 71).

Podľa E. Vitězovej pod pojmom povest' teda v širšom zmysle slova „rozumíme rozprávanie s historickými a miestnymi (regionálnymi) námetmi. Popri rozprávke je povest' najrozšírenejším epickým žánrom v európskom folklóre. Znamená to okrem iného ten fakt, že sa nachádza v značnej blízkosti rozprávky; na rozdiel od nej pôsobí hodnovernejšie, pretože jej fabula sa opiera o konkrétne okolnostné (miestne, časové) a osobné údaje v určitom historickom (minulom) čase. Ako to naznačuje aj samotné pomenovanie ‚povest‘, ide tu zrejme o taký v súčasnosti už žánrovo-tematicky vyprofilovaný slovesný útvar, ktorý bol na samom začiatku vzrušujúcou zvesťou, chýrom“ (Vitězová 2017, s. 72).⁸ Podobnú definíciu môžeme nájsť aj u T. Žilku, podľa ktorého povest' je „epický žáner ľudovej slovesnosti, popri rozprávke najroz-

⁸ E. Vitězová vymedzuje aj základné rozdiely medzi (historickou) povest'ou a historickou rozprávkou. V prípade povesti je dej postavený na zázname historickej udalosti, pre povest' je charakteristická istá regionálna a historická zakotvenosť a pôsobí dojemom pravdivej príhody, v rozprávke sú všetky dejové súvislosti a okolnosti výlučne viac alebo menej tvorivým aktom podávateľa. V rozprávke je prevažne fantastických prvkov nad realistickými. Povest' reálne zobrazuje ako možnú skutočnosť, osvetlenú reálnym videním. Rozprávky však zobrazujú skutočný život tak, že uvádzajú do pohybu fantastiku. V povesti na rozdiel od rozprávky nie je nevyhnutný happyend, ale snaha presvedčiť príjemcu o pravdivosti príbehu; v povesti nejde v každom prípade o kontrastné postavenie dobra a zla na jednej úrovni, napr. v jednom časovom úseku (Vitězová 2017).

šírenejší v európskom folklóre. P[ovešť] má vždy reálny, historický podklad, čím sa líši od rozprávky. Buď sa dej viaže ku konkrétnej, najčastejšie historickej udalosti, alebo vystupujúce postavy sú konkrétnymi historickými osobnosťami národných dejín. Ak sú dej a postavy vymyslené, tak aspoň príbeh sa nevyhnutne musí lokalizovať na konkrétne miesto, priestor. P[ovešť] pritom neopisuje historické udalosti, uvádza skôr ich hodnotenie ľudovými rozprávačmi. Napriek reálnemu podkladu a jadrú však p[ovešť] obsahuje mnoho fiktívnych prvkov: popri reálnych postavách sa vyskytujú postavy vymyslené, dokonca nadprirodzené, ale aj sám príbeh priberá veľa neskutočných prvkov, ktoré sú výtvorom fantázie“ (Žilka 2011, s. 282).

Okrem samotnej definície povesti sa ako dôležité pre jazyk daného slovesného útvaru javí aj klasifikácia jednotlivých subžánrov. V tomto prípade možno v teórii literatúry nájsť rôzne spôsoby delenia povest'ových typov. Pre naše potreby však stačí základná klasifikácia, ktorá vychádza z časovej a priestorovej zakotvenosti príbehu.⁹ Podľa tohto prístupu možno vymedziť dva bazálne typy – miestne povesti a historické povesti.

1) Miestne povesti sa viažu ku konkrétnej lokalite a majú väčšinou regionálny ráz. Obvykle vysvetľujú vznik istej zvláštnosti, dominanty regiónu alebo rozprávajú o zaujímavej udalosti, ktorá sa k lokalite viaže. K miestnym povestiam môžeme priradiť:

a) etymologické povesti, ktoré vysvetľujú vznik miest, obcí, lokalít a ich názvov, pomenovania riek, vrchov, skalísk;

b) etiologické povesti, týkajúce sa prírodných zvláštností kraja, vzniku istých javov, osobitosti regiónu;

c) povesti o hradoch a zámkoch, ktoré tvoria osobitnú skupinu a vyznačujú sa preferovaním sociálnych motívov.

2) Historické povesti sú orientované na opis významných udalostí národných dejín a sú prameňom lepšieho poznania minulosti. Z časového hľadiska, resp. na základe významných medzníkov národných dejín možno vymedziť:

a) povesti z veľkomoravského obdobia;

b) povesti o Tatároch;

c) povesti o Turkoch;

d) povesti o kráľovi Matejovi;

e) povesti o Jánošíkovi a iných zbojníkoch a pod. (Vitézová 2017).

V Habovštiakovej zbierke *Skamenená dievka* sa viac-menej nachádzajú všetky spomínané subžánre povesti,¹⁰ ba dokonca v niektorých prípadoch dochádza k ich

⁹ T. Žilka (2012 – 2014) uvádza napr. triadickú klasifikáciu povestí: 1) historická povesť; 2) povest'ová povesť; 3) prekáračková povesť, resp. 1) miestne povesti, ktoré ďalej delí na: a) etymologické, b) etiologické, c) genealogické, d) heraldické, e) legendárne; 2) miestne povesti – a) povesti z veľkomoravského obdobia, b) povesti o Tatároch a Turkoch, c) povesti o kráľovi Matejovi, d) zbojnícke povesti.

¹⁰ Napriek tomu, že v prípade Habovštiakových textov je hranica medzi historickou rozprávkou a povest'ou nie vždy zreteľná, rozhodli sme sa, že na základe dominantných znakov, ktoré uvádza napr. Čapek (1984), budeme jeho texty uverejnené v analyzovanej zbierke hodnotiť ako povesti.

synkréze, keď sa miestna povesť prelína s historickou povest'ou a napr. povesť zo širšieho historického obdobia Veľkej Moravy, resp. tatárskeho vpádu je napokon lokalizovaná regionálne a ústi do tzv. etymologickej povesti vysvetľujúcej pôvod konkrétneho názvu.

3. ANALÝZA TEMPORÁLNEJ A TERITORIÁLNEJ LEXIKY V ZBIERKE *SKAMENENÁ DIEVKA*

V rokoch 1951 a 1958 vydal Anton Habovštiak v časopise *Slovenská reč* dve štúdie zaoberajúce sa jazykom literárnych diel s ohľadom na výskyt regionalizmov a nárečových slov v analyzovaných knihách: *Prvky ľudovej reči v Hečkovom románe Drevená dedina* (1951) a *O dialektizmoch v Bodenkovej knihe Na starom grunte* (1958). Pri analýze povest'ovej zbierky *Skamenená dievka* budeme čiastočne vychádzať z názorov, ktoré autor v týchto štúdiách prezentoval, a pokúsime sa ich aplikovať na jeho vlastné texty.

V prvej štúdii venovanej tvorbe Františka Hečka A. Habovštiak v úvode uvažuje o funkcii (funkčnosti) využitia regionalizmov v literárnej tvorbe: „Ak [autor – doplnil P. K.] využíva prvky ľudovej reči, ide mu predovšetkým o to, aby pôsobil na čitateľa čím najúčinnnejšie a najpresvedčivejšie. Splňa pritom základnú požiadavku: pôsobiť na čitateľa pravdivo a esteticky účinne“ (Habovštiak 1951, s. 192). Toto tvrdenie možno aplikovať aj na Habovštiakovu vlastnú tvorbu – temporálnu a teritoriálnu lexiku využíva predovšetkým na to, aby vykreslil, jazykovo ilustroval obdobie, v ktorom sa príbeh odohráva, resp. čiastočne aj región, ku ktorému sa povesť viaže. Na druhej strane však musíme zdôrazniť, že v porovnaní s inými súdobými redaktormi, spisovateľmi, upravovateľmi a vydavateľmi slovenských ľudových povesti a rozprávok, akými boli napr. Jozef Cíger Hronský, Ján Štiavnický, Jozef Horák či Mária Ďuričková, sa Habovštiakove texty vyznačujú pomerne nízkou frekvenciou historizmov, archaizmov a regionalizmy a dialektizmy sa v nich tiež nachádzajú len v minimálnej miere.

Takéto nízke zastúpenie temporálnej a teritoriálnej lexiky môže byť na jednej strane motivované akcentovaním detského recipienta (intencionalitou textu), teda akceptovaním detského aspektu¹¹ pri komponovaní textu, prípadne zámernou úpravou textu v prospech spisovnej slovenčiny, ako to Habovštiak uvádza v spomínanom *Doslove* ku knihe povestí a rozprávok *Zlaté dukáty v Choči* (1970).

V závere štúdie venovanej knihe Jána Bodenka sa Habovštiak tiež pomerne výrazne vyslovuje proti nadmernému využívaniu dialektizmov a regionalizmov¹²,

¹¹ Podľa F. Míka možno detský aspekt chápať aj ako „rešpektovanie záujmov a zvláštností detskej psychiky v reči k deťom a v detskej literatúre“, čo môže charakterizovať napríklad „tón reči, výber slov, motívov a spôsob argumentácie so zreteľom na uvedené okolnosti; v epike výber a kresba postáv, spôsob a smer rozvíjania deja s uvedeným zreteľom“ (Miko 1973, s. 263).

¹² „V súvislosti s rozborom nárečového materiálu v Bodenkovej knihe vynára sa nám súčasne otázka, či je naozaj potrebné používať v umeleckej próze jazykový materiál v nárečovej podobe, pred-

a to aj v prípade dialógov, ktoré charakterizujú postavu/postavy: „Že autor by bol tento cieľ [upútať pozornosť čitateľov – doplnil P. K.] dosiahol aj bez použitia zázrivského nárečia, netreba osobitne vysvetľovať. Z literárnych diel našich klasikov dobre vieme, že pri snahe písať v zmysle realistických požiadaviek nie je potrebné používať dialekt. Zdá sa, že kniha *Na starom grunte* by naozaj nebola utrpela, keby autor bol hovoril aj v priamej reči postáv spisovným jazykom, teda tak, ako sa hovorí v autorskej reči. Početné nežiadúce jazykové odchýlky, nepresné zápisy nárečového materiálu a porušovanie zázrivského nárečia toto naše stanovisko len potvrdzujú“ (Habovštiak 1958, s. 192). Zároveň však autor štúdie dodáva, že funkčné a striedme využitie nárečia v literárnom texte môže posilniť jeho estetickú kvalitu. Ku koncu štúdie sa však opäť vracia k téze o preferencii spisovného jazyka v umeleckých textoch: „Podľa nášho názoru vhodnejšie by bolo písať spisovným jazykom a v priamej reči pomocou niekoľkých jazykových javov len naznačovať ‚ľudovosť‘ hovoriacej osoby“ (Habovštiak 1958, s. 192).

Súčinom oboch aspektov (intencionality textu a preferencie spisovnej slovenčiny v umeleckej literatúre) teda dochádza k efektu, následkom ktorého Habovštiak historizmy, archaizmy, regionalizmy a dialektizmy využíva vo svojich povestových a rozprávkových textoch len v nevyhnutných prípadoch.

Na druhej strane sa im však ani cielene nevyhýba a v jeho individuálnom autorском štýle sa až nadmieru vyskytujú javy, ktoré zo súčasného hľadiska možno vnímať minimálne ako zastarávajúce.

Jedným z javov Habovštiakovho idiolektu je adjektívum, resp. adverbium *rúči/rúča, rúče*¹³ – v textoch zbierky sa objavuje viac než desaťkrát¹⁴ a autor ho uprednostňuje pred inými synonymami (napr. *súci, pekný, dobrý, vhodný, schopný* a pod.). Napriek tomu, že *Krátky slovník slovenského jazyka* pri tomto slove neuvádza kvalifikátor historického, resp. nárečového príznaku, *Slovník slovenských nářečí* adjektívum *rúči* lokalizuje na územie stredného Slovenska a aj Habovštiak preferenciu daného výrazu umiestňuje na dané územie: „Zo slovenských nářečí je prídavné meno *rúči* s príslovkou *rúče* príznačné pre stredoslovenský nárečový areál, ale najfrekvencovanejšie je v jeho severnej oblasti“ (Habovštiak 2005, s. 145). Hoci nejde o nárečovú lexému, zo súčasného hľadiska u nej môžeme zaznamenať istý teritoriálny príznak. A. Habovštiak (2005) v príspevku *Poznáte slovo rúči?* tvrdí, že adjektí-

všetkým v hláskoslovnej a tvaroslovnej, hoci ide o jeho použitie v reči postáv“ (Habovštiak 1958, s. 190).

¹³ Rúči – majúci náležité, kladné fyzické a duševné vlastnosti, pekný, príjemne vyzerajúci, dobrý statočný, resp. súci, vhodný, spôsobilý, alebo majúci požadované vlastnosti, kvalitný, vyhovujúci (Ferenčíková 2021, s. 774).

¹⁴ „Dobrá je to dievka i *rúča*, ale skôr trochu pyšná ako pokorná... Ktohovie, ako sa bude Hatliakovi s ňou žiť, keď je taká, utrúsil ktosi. Keď ju bude slúchať i keď jej pôjde po nóte, nuž sa budú *rúče* riadiť.“ (Habovštiak 1977, s. 96) – zvýraznil P. K.

vum *rúči* a z toho odvodené adverbium *rúče* je v súčasnej slovenčine málo frekvencované. Vyššiu frekvenciu, prípadne uprednostňovanie daného slova pred inými synonymami možno v Habovštiakových textoch vysvetliť aj lokáciu niektorých povestí práve do regiónu stredného Slovenska, prípadne aj „mnohovýznamovosťou“ daného adjektíva a adverbia, ako to vo svojom príspevku opisuje samotný autor. Výraz *rúči* možno, podľa neho, použiť v prípadoch: 1. (o ľuďoch) majúcich kladné fyzické a duševné vlastnosti – pekný, dobrý, statočný; 2. (o ľuďoch) príjemne vyzerajúcich – pekný; 3. (o ľuďoch) zdravo vyzerajúcich – zdravý, tučný; 4. (o ľuďoch) majúcich náležité, kladné morálne vlastnosti – charakterný; 5. (o ľuďoch) schopných – súci, rozvážny; 6. (o rozume) zdravý, nie pomätený; 7. (o reči) rozumná, zreteľná, jasná, zrozumiteľná; 8. (o veciach) majúcich požadované vlastnosti – dobrý, veľký; 9. (o veciach) dobre, precízne urobených – vyhovujúci; 10. (o oblečení) vhodný, svedčový, pekný; 11. (o pohybe a chodení) rovnomerný a pružný (Habovštiak 2005, s. 145 – 146).

Podobne, ak nie ešte frekventovanejšia je konjunkcia *sťaby*¹⁵ (19-krát), resp. adverbium *vše*¹⁶ (20-krát). Podradňovaciu spojku *sťaby*, ktorá vyjadruje prirovnanie vlastnosti, činnosti alebo stavu niečoho k niečomu na základe nejakej spoločnej črty, resp. uvádza porovnávaciu príslovkovú vetu spôsobovú (Peciar 1964), hodnotí *Krátky slovník slovenského jazyka* ako poetizmus. V kontexte výskytu danej spojky v rámci historickej prózy (historická rozprávka, povesť) môžeme v jej prípade pociťovať istý príklon k historizmu.

Príslovka *vše* vyjadrujúca opakovanie v rozličných časových intervaloch, neurčitosť výskytu, časovú neurčitosť alebo nepravidelnosť, resp. rozličné okolnosti súhrnne, teda za každých okolností, v každom prípade, má v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* kvalifikátor hovorovosti, ale *Slovník slovenského jazyka* uvádzal aj kvalifikátor nárečovosti. Hoci príslovka *vše* na jednej strane predstavuje znak autorovho idiolektu, zároveň tiež vytvára dojem historickej a regionálnosti textu/textov.

Ďalšie osobité lexémy¹⁷ vyskytujúce sa v povestiach zaradených do zbierky *Skamenená dievka* sa pokúsime rozdeliť do niekoľkých kategórií – archaizmy, historizmy, zastarané, resp. zastarávajúce slová a nárečové slová.

¹⁵ „Zrazu zacítila, *sťaby* ju bol dakto nožom bodol rovno do srdca.“ (Habovštiak 1977, s. 85) – zvýraznil P. K.

¹⁶ „Lenže Hanke nebolo ľahko na srdci, keď takto vravela, a *vše* si veru aj poplakala. Ale iba tam, kde ju nikto nevidel. A tak prešli potom aj fašiangy, i Veľká noc a jar sa pominula a Hanka veru pytača nemala. Zato však jednotaj vždy tak robila, že nik v dedine nemohol povedať o nej krivé slovo. I medzi dievčatá si *vše* zašla, lebo vedela, že ani také zviera nie je dobré, čo bočí od vlastného krdla.“ (Habovštiak 1977, s. 24) – zvýraznil P. K.

¹⁷ Ako „osobité“ vnímame tie lexémy, ktoré súčasnému detskému recipientovi nemusia byť zrozumiteľné, resp. nie sú súčasťou jeho aktívnej ani pasívnej slovnej zásoby. Pri selekcii daných lexém vychádzame z konceptu agnoným teda neznámych alebo nie úplne známych slov, ako ho podľa ruskej lingvistiky uvádza M. Nábělková (2018). Agnonymy sú podľa autorky slová (rozličných typov) nezná-

Ako archaizmy¹⁸ budeme, zhodne s P. Ondrusom, klasifikovať také slová, „ktoré sa prestali aktívne používať a prešli do pasívneho slovníka preto, že sa na označenie tých istých vecí a pojmov začali namiesto nich používať slová s tými istými významami, a to s cieľom vyjadriť ich významy primeranejším spôsobom ako ustupujúce slová“ (Ondrus 1972, s. 95). Medzi historizmy¹⁹ zas zaradujeme „slová, ktoré sa prestali aktívne používať a prešli do pasívneho slovníka preto, že sú pomenovaniami takých pojmov a javov, ktoré sa prestali používať a zanikli v našom živote“ (Ondrus 1972, s. 95). Ako zastarávajúce a zastarané slová, analogicky s *Krátkym slovníkom slovenského jazyka*, chápeme tie lexémy, ktoré sa „ešte vyskytujú v slovníku staršej generácie, no zo súčasného používania ustupujú“ (Kačala – Pisárčiková – Považaj 2003, s. 30). Autori *Slovníka súčasného slovenského jazyka* uvádzajú rozdiel medzi zastaranými a zastarávajúcimi lexémami obšírnejšie: „Slová a slovné spojenia charakteristické pre staršiu generáciu, v súčasnej komunikácii nahradzované inými výrazmi, sú označené ako zastarané [...], napr. *ambrela* (dáždnik), *barsún* (zamat), *firhang* (záclona), *grís* (krupica). Slová a slovné spojenia, ktoré postupne ustupujú z bežného používania, sa označujú ako zastarávajúce [...], napr. *bagáz* (batožina), *bukréta* (kytica), *činžový* (nájomný), *garsoniéra* (garsónka)“ (Buzássyová – Jarošová 2006, s. 38).²⁰ Uvedomujeme si, že zastarané a zastarávajúce slová vnímame pri analýze textov zbierky *Skamenená dievka* už cez prizmu súčasného slovenského jazyka a obdobia, keď Habovštiak svoje dielo koncipoval (1977 a skôr), ešte

me alebo len matne známe konkrétnej jazykovej osobnosti – v našom prípade ide o detského recipienta. Podľa autorov danej koncepcie (Morkovkin – Morkovkina 1997) je „agnonymom slovo, pri stretnutí s ktorým sa používateľovi jazyka môže formulovať niektoré vyjadrenie z tejto škály: 1. Vôbec neviem, čo slovo znamená. 2. Mám predstavu len o tom, že slovo označuje niečo vzťahujúce sa na istú sféru reality. 3. Viem, že slovo označuje niečo z určitej triedy predmetov, príznačov atď., ale neviem, čím sa pomenovaná reália odlišuje od iných reálií danej triedy. 4. Viem, že slovo označuje určitú reáliu, ale nepoznám jej konkrétne osobitosti, spôsob využitia, fungovania a i. 5. Viem, čo slovo označuje, ale nemám predstavu, ako vyzerá daný predmet, ako sa prejavuje príznak, ako prebieha proces atď. 6. Poznám dané slovo na základe svojej špecifickej životnej skúsenosti, no predpokladám, že mnohí ľudia ho nepoznajú alebo poznajú nedostatočne“ (uvádzané podľa Nábělková 2018, s. 345 – 346).

¹⁸ Archaické slová sú tie, ktoré sa bežne nepoužívajú, no slúžia na charakterizovanie doby, napr. *čiertáž*, *meruôsmý*; na rozdiel od historizmov majú v súčasnom jazyku neutrálne synonymá (Kačala – Pisárčiková – Považaj 2003, s. 30). Podobným spôsobom archaizmy vymedzuje aj *Slovník súčasného slovenského jazyka* – archaické slová sú také štylisticky príznakové lexikálne jednotky, ktoré sa prestali používať, nie sú bežné a využívajú sa ako charakterizačný prostriedok doby (Buzássyová – Jarošová 2006, s. 38).

¹⁹ Historické slová pomenúvajú reálie, ktoré už dnes nejestvujú, napr. *labanec*, *desiatok*, *manufaktúra* (Kačala – Pisárčiková – Považaj 2003, s. 30). Podobné vymedzenie sa vyskytuje aj v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* – sú to slová pomenúvajúce predmety a javy, ktoré jestvovali v minulosti a dnes sa využívajú najmä v historiografických a memoárových textoch; na rozdiel od archaizmov nemajú neutrálne synonymá (Buzássyová – Jarošová 2006, s. 38). M. Ološtiak historizmy i archaizmy jednotne označuje ako časovo príznakové, temporálne motivované lexémy (Ološtiak – Ivanová 2013).

²⁰ Cieľom našej štúdie však nie je presne určiť hranice medzi zastaranými a zastarávajúcimi lexémami.

nemuseli výraznejšie vykazovať takýto charakter. V našom hodnotení však budeme brať ohľad na už spomínaný detský aspekt, a teda na možnú nezrozumiteľnosť, resp. ťažšiu zrozumiteľnosť niektorých lexém súčasnému detskému recipientovi.

Nárečové slová – dialektizmy²¹ predstavujú označenie entít (predmetov, javov, dejov, vlastností atď.) pričom ich používanie a výskyt sú teritoriálne ohraničené. Obvykle sa rozlišujú dve skupiny nárečových pomenovaní (dialektizmov) – tzv. regionalizmy,²² ktoré môžu mať ekvivalenty v spisovnej lexike, prípadne prenikli do subštandardnej slovnej zásoby a etnografizmy,²³ ktoré sú jedinečným označením reálií, ku ktorým chýbajú spisovné ekvivalenty.

Z dôvodu prehľadnosti budeme ku konkrétnej lexéme uvádzať len stranu výskytu v zbierke povestí *Skamenená dievka* a explikáciu na základe jednotlivých slovníkov – *Slovník slovenského jazyka* (SSJ), *Krátky slovník slovenského jazyka* (KSSJ), *Slovník súčasného slovenského jazyka* (SSSJ), *Slovník slovenských nárečí* (SSN), *Slovník cudzích slov* (SCS) a *Historický slovník slovenského jazyka* (HSSJ), ako aj prítomnosť/neprítomnosť kvalifikátorov týkajúcich sa temporálnosti alebo teritoriálnosti v týchto slovníkoch.

1.1. HISTORIZMY

čeladník (s. 33) – mládenec, chasník, ale aj panský hospodársky sluha, paholok; SSJ, KSSJ i SSSJ uvádzajú kvalifikátor zastarávajúce slovo, resp. „v minulosti“, no podľa nášho názoru sa lexéma už posunula do kategórie historizmov, SSN lokalizuje výskyt slova na západné a stredné, len výnimočne na východné Slovensko, HSSJ ho dokladuje od 17. stor.;

hajdúch (s. 90) – ozbrojený úradný alebo panský sluha v bývalom Uhorsku, dráb; KSSJ i SSSJ uvádzajú, že ide o historizmus, SSN lokalizuje slovo čiastočne na celé Slovensko a HSSJ ho dokumentuje od 17. stor.;

holba (s. 89) – stará jednotka objemu s obsahom približne trištvrté litra používaná na meranie tekutín a sypanín; len SSJ hodnotí slovo ako zastarávajúce, SSN uvádza jeho výskyt na západnom a strednom Slovensku;

merica (s. 88) – stará dutá miera na sypké potraviny a obilie (30 – 60 l), resp. množstvo určitej látky zodpovedajúcej tomuto objemu; SSJ označuje slovo ako hovorové, ale SSSJ už ako historizmus, SSN lokalizuje výskyt predovšetkým na území západného Slovenska a HSSJ ho dokladuje od 15. stor. ;

²¹ M. Ološtiak v prípade takéhoto typu lexém uvažuje o teritoriálnej motivácii (Ološtiak – Ivanová 2013).

²² Dialektizmy, ktoré nadobudli širšiu územnú platnosť na úrovni regiónov alebo makroareálov a využívajú sa najmä v hovorenej komunikácii, resp. aj v literatúre, sú označené ako regionalizmy, napr. *barbora*, *dach*, *družgavec*, *garád* (Buzássyová – Jarošová 2006, s. 38).

²³ Slová pomenávajúce reálie, predmety, javy a činnosti z oblasti materiálnej kultúry, ktoré nemajú pendant v spisovnom jazyku a pôvodne sa zaraďovali medzi nárečové slová, sú označené ako etnografizmy, napr. *brusliak*, *brdár*, *dvojačky*, *frišká*, *gondáš* (Buzássyová – Jarošová 2006, s. 38).

- mletiar* (s. 9) – kto si dával mlieť obilie v mlyne; SSSJ uvádza len kvalifikátor „v minulosti“, SSN lokalizuje dané slovo do oblasti stredného Slovenska, lexéma teda osciluje medzi historizmom a nárečovým (teritoriálne príznakovým) slovom;
- oldomáš* (s. 106) – zapíjanie uzavretej kúpy, predaja, dohody, dokončenej spoločnej práce a pod.; len SSJ hodnotí slovo ako hovorové, SSN ho lokalizuje na celom území Slovenska a HSSJ ho dokladuje od 16. stor.;
- pandúr* (s. 120) – ozbrojený panský alebo úradný sluha v bývalom Uhorsku, poriadková stráž vykonávajúca tresty, dráb; SSJ slovo označuje len ako zastarávajúce, ale SSSJ už ako historizmus;
- rákoš* (s. 148) – v tomto prípade vo význame krik, hurhaj, lomož; SSJ pri tomto význame uvádza len kvalifikátor expresívnosti, KSSJ aj hovorovosti;
- rováš* – v spojení „*mať niečo na rováší*“ (s. 71) – štvorhranná palica, na ktorú kedysi zárezom (vrubom) richtár zaznačil, že občan zaplatil daň, alebo na ktorú v krčme hostinský zaznačoval, koľko nádob nápoja vypil hosť pijúci na dlh; SSJ i KSSJ označujú lexému ako historizmus, HSSJ ju dokladuje od 16. stor.; v texte je slovo využitá ako súčasť frazeologizmu s významom „previniť sa niečím voči niekomu“;
- zabožiť sa/božiť sa* (s. 123) – potvrdzovať pravdivosť niečoho, sľubovať niečo s odvolaním sa na Boha; SSJ ani SSSJ pri tomto slovese neuvádzajú žiaden kvalifikátor, HSSJ dokladá výskyt od 15. stor. a zaraďuje ho k právnej lexike;
- zvan* (s. 49) – veľký neforemný kus niečoho, najmä kameňa alebo kamennej soli; KSSJ hodnotí slovo ako zastarávajúce, hoci podľa nášho názoru už ide o historizmus, HSSJ ho dokladuje v 16. stor.

1.2. ARCHAIZMY

- jáger* (s. 39) – horár, poľovník; SSJ hodnotí slovo ako ľudové, KSSJ a SSSJ ako hovorové a zastarávajúce, SSN ho lokalizuje na území celého Slovenska a HSSJ ho dokladuje od 18. storočia, podľa nášho názoru by slovo už malo patriť k archaizmom;
- kantár* (s. 107) – ohlávka, časť konského postroja na hlavu, ohlávka so zubadlami; len KSSJ kvalifikuje slovo ako hovorové, SSN ho lokalizuje na celom území Slovenska;
- krma* (s. 21) – krmivo pre zvieratá; HSSJ dokladuje výskyt výrazu od 16. stor., SSN ho lokalizuje na územie stredného a západného Slovenska, ostatné slovníky ho neuvádzajú, lexému môžeme vnímať ako archaizmus a čiastočne aj ako nárečové (teritoriálne príznakové) slovo;
- nečín* (s. 88) – neporiadok, špina, nečistota; SSJ i KSSJ hodnotia slovo len ako expresívne, SSN ho čiastočne lokalizuje na západné a stredné Slovensko a do spišského a šarišského nárečia;

pravotiť sa (s. 126) – súdiť sa, mať spor; lexéma sa nachádza len v SSJ s kvalifikátorom „trochu zastaralé“, HSSJ dokladuje jej výskyt od 16. stor.;

skántriť (s. 20) aj *kántriť* – zabiť, zničiť; SSJ, KSSJ aj SSSJ uvádzajú kvalifikátor expresívnosti, SSN dokladuje výraz *kántriť* na celom území Slovenska;

špitál (s. 100) – nemocnica, resp. z historického hľadiska aj útulok pre pocestných, starých, chorých ľudí, starobinec, chudobinec; KSSJ hodnotí lexému len ako hovorovú, SSJ aj ako zastarávajúcu, HSSJ ju dokladuje od 16. stor.;

vieška (s. 45) – chumáč, vecheť slamy alebo čečiny; slovníky pri tomto slove neuvádzajú žiaden kvalifikátor, hoci aj ostatné významy (zväzok slamy na čistenie, zapalovanie; kytička konárov, stromček ap. ozdobený stužkami a nosený pri niektorých ľudových zvykoch, napr. pri vítaní jari alebo používaný pri stavbe domu ako symbol, znak, že na budove dvíhajú krov; zväzok slamy, čečiny ap. zavesený nad vchodom do hostinca al. do domu, v ktorom sa predáva víno z vlastnej úrody; vecheť slamy ap. zavesený na strome al. na tyči ako znamenie zákazu trhať ovocie, pást', premávať) vykazujú minimálne zastarávajúci charakter, HSSJ dokumentuje výskyt lexémy v danom význame v 17. stor.;

začítať/začítaný (s. 56) – počariť, pobosorovať, porobiť, zakliať; SSJ uvádza kvalifikátor „trochu zastarané“, ale v KSSJ sa dané slovo v tomto význame vôbec nevyskytuje, HSSJ slovo v danom význame dokladá z 18. stor.;

zapriečiť sa (s. 19) – vzpriečiť sa; SSN uvádza len kvalifikátor hovorovosti;

zhlobiť (s. 37) – zbiť, stlíť dovedna, zhotoviť; len SSJ hodnotí lexému ako zriedkavú;

zratovať /sa/ (s. 15) aj *ratovať* – zachrániť /sa/; SSJ i KSSJ kvalifikujú lexému ako hovorovú, HSSJ ju dokladuje v písomnostiach z 18. storočia;

zvest' (s. 34) – správa, novina; len SSJ hodnotí lexému ako knižnú.

1.3. ZASTARANÉ A ZASTARÁVAJÚCE SLOVÁ

črievica/črievice (s. 60) – s významom obuv z látky alebo kože, resp. niekdajší druh obuvi siahajúcej k členkom; SSJ, KSSJ i SSSJ kvalifikujú slovo ako knižné alebo ako poetizmus, SSN ho hodnotí ako celoslovenské a HSSJ ho dokladá od 16. stor.;

durit' (s. 78) – náhliť, súriť, pobádať, nútiť; SSJ, KSSJ i SSSJ uvádzajú kvalifikátor expresívnosti len pri danom význame, SSN lokalizuje výraz na územie stredného Slovenska a na Spiš;

flinta (s. 64) – puška; všetky slovníky pri danom slove uvádzajú kvalifikátor hovorovosti, SSN lokalizuje jeho výskyt na západné a stredné Slovensko a na východe v spišskom a západošarišskom nárečí, HSSJ dokladuje jeho výskyt od 17. stor.;

lamentit' (s. 76) – bedákať, nariekať, horekovať, žalovať sa, ponosovať sa, lamentovať; lexému uvádza len SSJ a hodnotí ju ako expresívnu, SSN lokalizuje celoslovenský výskyt;

- mundúr* (s. 74) – rovnošata, uniforma, obyčajne vojenská; SSJ, KSSJ i SSSJ hodnotia slovo ako expresívne a hovorové, len SSN ho kvalifikuje aj ako zastarávajúce, resp. zastarané;
- nahonobiť* (s. 32) – našetriť, nagazdovať; slovníky kvalifikujú slovo ako expresívne (trochu pejoratívne), SSN ho lokalizuje ako celoslovenské;
- namacať* (s. 107) – rukou/rukami, obyčajne potme alebo na mieste nedostupnom zrakom sa niečoho dotknúť, (náhodou) niečo nájsť, na niečo natrafiť, niečo chytiť, nahmatať; všetky slovníky uvádzajú len kvalifikátor expresívnosti, SSN výraz hodnotí ako miestny pochádzajúci zo západného a stredného Slovenska;
- naskutku* (s. 10) – razom, ihneď, hneď; SSJ uvádza kvalifikátor expresívnosti, SSN lokalizuje výskyt danej lexémy predovšetkým na západné a stredné Slovensko;
- neúrekom* (s. 32) – hodne, značne, veľmi; slovníky hodnotia lexému ako hovorovú a expresívnu, v SSJ sa objavuje zmienka o teritoriálnej platnosti, SSN lokalizuje jej výskyt na stredné a východné Slovensko;
- odčiarat'* (s. 31) – zapísať, zaznamenať, vymerať hranicu; slovníky daný výraz neuvádzajú;
- odpoly* (s. 9) – spolovice, napoly; SSJ pri danej príslovke uvádza kvalifikátor zastarávajúca, ostatné slovníku už tento kvalifikátor neuvádzajú;
- pojať* (s. 12) – vziať so sebou; SSJ i KSSJ kvalifikujú dané slovo ako knižné, resp. vo význame „vziať za manželku“ ako archaické, SSN lokalizuje výskyt danej lexémy predovšetkým na západné a stredné Slovensko;
- pračka* (s. 71) – bitka; SSJ i KSSJ slovo označujú len ako expresívne;
- samopaš* (s. 140) – nespútaná veselosť, vystrájanie, bujnnosť, roztopašnosť, huncútstvo; SSJ uvádza kvalifikátor expresívnosti, ale KSSJ už neuvádza žiaden kvalifikátor, HSSJ dokladuje slovo od 18. stor.,
- šianat'/nešianat'* (s. 78) – šanovať, šetriť; SSJ i KSSJ hodnotia sloveso ako hovorové, HSSJ ho datuje od 15. stor.;
- temnica* (s. 157) – žalár, väzenie; SSJ i KSSJ uvádzajú kvalifikátor zastarané, HSSJ v tomto význame slovo dokladuje od 17. stor.;
- umrlčí* (s. 40) – patriaci umrlcovi, pochádzajúci od umrlca, resp. určený pre umrlca; KSSJ hodnotí adjektívum ako zastarávajúce, HSSJ ho dokladá od 17. stor.;
- ustávať sa* (s. 22) – obťažovať sa, namáhať sa, unúvať sa; ani pri tomto slove slovníky neuvádzajú temporálny kvalifikátor, hoci môže vykazovať charakter zastarávania;
- úvrat'* (s. 150) – miesto, v ktorom sa obracia pluh pri oraní, okraj role; SSJ ani KSSJ neuvádzajú žiaden kvalifikátor, HSSJ slovo dokladuje od 16. stor.;
- vajatať* (s. 29) – tápať, váhať, kolísať; SSJ hodnotí lexému ako zriedkavú a KSSJ ako knižnú;
- varta* – v spojení „*stáť na varte*“ (s. 121) – stráž, strážna služba, najmä vojenská; SSJ

- a SCS hodnotia slovo ako hovorové a zastarávajúce, KSSJ len ako hovorové, HSSJ ho dokladuje od 16. stor.;
- verbovať/zverbovať* (s. 64) – získavať, najímať mužov na vojenskú službu alebo na vojnu; SSJ i KSSJ uvádzajú pri slove informáciu „v minulosti“, ale SCS hodnotí slovo ako zastarávajúce, HSSJ ho dokladuje od 17. stor.;
- vypšikať* (s. 144) – vyhnať; v SSJ i v KSSJ je pri lexéme uvedený len kvalifikátor expresívnosti;
- zakášať* (s. 59) – s významom mieriť, smerovať niekam; SSJ i KSSJ hodnotia daný výraz len ako expresívny;
- zakosiliť* /sa/ (s. 78) – zaviazať na uzol, zamotať, zauzliť niečo na niečo, v danom prípade zamotať sa do niečoho (do siete); SSJ i SSSJ uvádzajú iba, že ide o zriedkavé slovo;
- zaobchodiť* (s. 10) – správať sa k dakomu; len SSJ uvádza kvalifikátor zastarávajúce slovo;
- závdavok* – v spojení „*sú pod závdavkom*“ (s. 127) – suma odovzdaná vopred na zaistenie dodržania kúpnej zmluvy; SSJ ani KSSJ pri danom slove neuvádzajú žiaden kvalifikátor, HSSJ ho dokladuje od 16. stor.;
- znezrady* (s. 22) – náhle, nenazdajky; žiaden slovník pri danom slove neuvádza temporálny kvalifikátor, napriek tomu, podľa nášho názoru ide o zastarávajúcu príslovku;
- zvedieť* (s. 15) – získať správu, informáciu, dopytovať sa, dozvedieť sa; len SSJ uvádza kvalifikátor zastarané, HSSJ dokladuje výskyt výrazu už v 15. storočí;
- zviniť* (s. 82) – dopustiť sa priestupku, hriechu, previniť sa, prehrešiť sa; slovo je uvedené len v SSJ s kvalifikátorom knižné, HSSJ ho dokladuje od 18. stor. predovšetkým v textoch zo západného a stredného Slovenska.

1.4. DIALEKTIZMY

- birgej* (s. 94) – trpaslík;²⁴ Habovštiak daný výraz využil v povesti lokalizovanej do okolia Brezna, žiaden zo slovníkov lexému neuvádza, pravdepodobne ide o prevzatie z maďarčiny, kde vzniklo z nemeckého *Berggeist* – banský duch.
- borsuk* (s. 101) – jazvec; SSJ uvádza kvalifikátor „krajový tvar“, v KSSJ sa lexéma nachádza bez kvalifikátora, SSN lokalizuje výskyt slova v lipovských, gemerských a východoslovenských nárečiach;
- bruslek* (s. 101) – vrchná časť ženského i mužského kroja, ozdobná vesta, živôtik; SSJ hodnotí lexému ako ľudovú, SSN ju vo variantoch *brusliak*, *bruslek*, *bruclík* i *brušľík* lokalizuje v stredoslovenskom a čiastočne aj v západo- a východoslovenskom nárečí;

²⁴ „Taký drobný trpaslík bol ten *birgej*. Mal už aj šedivú hlavu a jednostaj poklepkával zlatým krompáčikom, kade sa prechodil.“ (Habovštiak 1977, s. 94) – zvyraznil P. K.

- drabina* (s. 65) – vo význame bočnica na voze v podobe rebríka, rebrina; SSJ a SSSJ uvádzajú kvalifikátor krajové alebo regionálne slovo a SSN lokalizuje jeho výskyt v danom význame na územie stredného a východného Slovenska;
- furmaniť* (s. 39) – živiť sa povozníctvom, resp. vykonávať prácu s povozom; slovníky označujú lexému ako hovorovú, SSN ju hodnotí ako celoslovenskú a HSSJ dokladá jej výskyt od 17. stor.;
- kabáč* (s. 48) – pagáč upečený z nekysnutého cesta; SSSJ hodnotí slovo ako regionalizmus a SSN ho lokalizuje predovšetkým na západné a stredné Slovensko;
- kostrnok* (s. 15) – tvrdá osová časť najmä husieho pera; slovo uvádza len SSN vo variantoch *kostrnka*, *chvostrnka*, *koštrnek*, *kostromok* a jeho používanie lokalizuje na územie západného a stredného Slovenska;
- košina* (s. 106) – pletená ohrada rozličnej veľkosti na voze alebo saniah, slúžiaca na prepravu osôb alebo nákladu; SSSJ hodnotí slovo ako etnografizmus, SSN ho lokalizuje v západo- a stredoslovenskom a spišskom nárečí;
- krpce* (s. 145) – druh mäkkej ľahkej obuvi, ušitej z jedného kusa kože, súčiastka ľudového odevu; slovo je uvedené len v SSJ bez kvalifikátora, HSSJ ho dokladuje od 16. stor.;
- merkovať* (s. 53) – dávať pozor, aby sa nestalo niečo zlé, neželateľné, dozerať, dohliadať; KSSJ pri slove uvádza kvalifikátor hovorové, SSJ dopĺňa informáciu, že ide o ľudové a zastarávajúce slovo a SSSJ ho tiež označuje ako hovorové a zastarávajúce, SSN ho lokalizuje ako celoslovenské pochádzajúce z nemčiny a HSSJ datuje jeho výskyt od 17. storočia;
- náručný /vôl/* (s. 16) – nachádzajúci sa v záprahu na pravej strane v smere jazdy; ani v tomto prípade slovníky neuvádzajú žiaden kvalifikátor, SSN lokalizuje lexému na stredné Slovensko a HSSJ ju dokladuje od 17. stor.;
- návlaky* (s. 145) – remienky, ktorými sa pripevňujú krpce na nohu; slovo sa nachádza len v SSJ bez kvalifikátora, HSSJ ho dokladuje od 17. stor.;
- ometlo* (s. 147) – slamená, brezová alebo čečínová metla na dlhej rúčke, používaná obyčajne na vymetanie pekárskej pece; SSJ pri lexéme neuvádza žiaden kvalifikátor, KSSJ ju hodnotí ako zastarávajúcu a SSSJ ako etnografizmus, SSN aj vo variantoch *omelo*, *omolo* ju lokalizuje ako celoslovenskú podobu;
- podsebný /vôl/* (s. 16) – stojaci v záprahu na ľavej strane v smere jazdy, sedlový; žiaden zo slovníkov neuvádza ani temporálny ani teritoriálny kvalifikátor, SSN slovo lokalizuje na územie stredného Slovenska;
- pokonat' sa* (s. 78) – dohodnúť sa, dojednať sa, dohovoriť sa so zmierujúcim výsledkom; KSSJ hodnotí slovo ako hovorové, ale SSN jeho výskyt lokalizuje len na západné a stredné Slovensko, rovnako aj HSSJ ho dokladuje od 18. stor. len na západo- a stredoslovenskom území;
- rôsad* (s. 58) – Habovštiak v slovníčku uvádza *rozsadz* – jesenný deň, zvyčajne 29.

september, v ktorý sa vracajú ovce z hole a rozdeľujú majiteľom (Habovštiak 1977), Ján Mihál podáva takéto vysvetlenie „doba (na podzim), kdy se husy ze společné pastvy rozsazují po majitelích. [...] K slovu rozsadz můžeme dodat, že sa ono používa nielen v súvislosti s husami, ale i kravami, s jalovinou, junčovinou, ktorá sa celé leto spoločne pasie na holiach do jesene. V spojitosti s ovcami ten istý výkon sa menuje výrad“ (Mihál 1960, s. 146), SSJ slovo hodnotí ako nárečové s takmer identickou explikáciou ako Habovštiak, SSN uvádza podoby *rozsad* (mask.) i *rozsadz* (fem.), resp. *ruosäd* a ich výskyt lokalizuje predovšetkým do oblasti Oravy;

švábka (s. 100) – zemiak/zemiaky; SSJ označuje výraz ako krajový, výskyt možno lokalizovať na územie stredného Slovenska;

tatarec (s. 89) – dlhý, hrubý pastiersky bič s krátkym bičiskom, lexéma sa uvádza len v SSJ ako nárečová;

trlica (s. 147) – domácky nástroj z dreva na spracúvanie, trepanie a trenie ľanu a konopí, trepačka; SSJ ani KSSJ pri slove neuvádzajú žiaden kvalifikátor, HSSJ ho dokladá od 17. stor.

Niektoré lexémy v predchádzajúcom zozname agnoným je problematické zaradiť len do jednej z kategórií, keďže paralelne by mohli patriť k historizmom, resp. archaizmom, ale aj k dialektizmom. Ako sme už uviedli, pomerne obširny je zoznam zastaraných alebo zastarávajúcich lexém (pri niektorých z nich slovníky ešte tento kvalifikátor neuvádzajú), ktoré by v súčasnosti mohli byť pre detského recipienta ťažšie zrozumiteľné. Tento problém si uvedomuje aj samotný autor a po *Doslove* v knihe *Skamenená dievka* uverejňuje *Slovníček* obsahujúci 92 slov²⁵ alebo slovných spojení. V slovníčku je uvedené slovo a za ním zjednodušené vysvetlenie (napr. *baba obryňa* – rozprávková bytosť v podobe ženy nadľudskej veľkosti /s. 163/). A. Habovštiak²⁶ do slovníčka zaradil výrazy a slovné spojenia *baba obryňa*, *bažiť po niečom*, *birgej*, *borsuk*, *brať mýto*, *brod*, *bruslek*, *byť pod závdavkom*, *čeladník*, *čivkať*, *dobašovať*, *dukátnik*, *hajdúch*, *holba*, *honobiť*, *hruda* (syra), *chovanec*, *jäger*, *kantár*, *kutráť*, *ležať hore nohami*, *maras*, *mať na rováši*, *merkovať*, *mletiar*, *mýto*, *nájsť si hlavu za chrbtom*, *návlaky*, *nečin*, *nepredrenec*, *neto*, *obrynka*, *oborvať sa*, *odbíjať sa*, *odkväcnúť*, *odroň*, *okľavieť*, *oldomáš*, *ometlo*, *pandúr*, *parobok*, *pekelník*, *podarúnok*, *podsebný*, *pohon*, *pomordovať*, *poprašok*, *poručiť*, *priepastník*, *priťať oči*, *priťrieliť*, *rákoš*, *rákošiť*, *rozsadz*, *skrížiť cesty niekomu*, *stáť na varte*, *súdenička*, *svetlonos*, *šarga*, *širôň*, *šišák*, *štôľňa*, *uchlácholiť*, *útrpný*, *tatarec*, *teplica*, *trasovisko*, *trlica*, *tútor*, *vajatať sa*, *varta*, *verbovačka*, *vieška*, *vlčiar*, *vodiť predok*, *vypši-*

²⁵ V našom výbere sa vyskytuje len 72 agnoným.

²⁶ Výber agnoným do slovníčka realizoval samotný autor, keďže je pod súborom uvedené jeho meno.

kat' sa, zahryznúť si do jazyka, začítať niekoho, zakášať, zápač, zavalášť, závdavok, zdolieť, zhlobiť, zhrýzať sa, zreparovať, zruknúť, zvan, zmok, zverbovať, žiriť (Habovštiak 1977, s. 163 – 165). Autor tu dominantne vysvetľuje historizmy, archaizmy a nárečové slová, ale aj zriedkavejšie slová a slovné spojenia (napr. frazémy). Podľa nášho názoru sa však v súbore vyskytujú aj lexémy, ktoré pre dobového, ale ani pre súčasného detského recipienta nie sú úplne nezrozumiteľné, napr. *brod, hru-da (syra), poprašok, štôlna* a pod., resp. ako v prípade lexémy *mýto* došlo k ich revitalizácii, keď popri historickom význame „poplatok za prevážaný tovar, za prechod osôb, vyberaný na stanovených miestach, za predajné miesto na trhu al. za mletie obilia“ slovo získava aj nový význam „poplatok za použitie diaľnic, rýchlostných ciest, al. vymedzených úsekov pozemných komunikácií stanovený podľa kategórie vozidla a dĺžky prejdenej vzdialenosti, mýtno“ (Jarošová 2015, s. 438).

1.5. SLOVOTVORNE MOTIVOVANÉ SLOVÁ

Osobitosťou lexiky využitej autorom v textoch povestí sú slovotvorne motivované slová, ktoré dodávajú príbehu archaický charakter (hlavne v prípade sloviess) alebo posilňujú emocionalitu výpovede (predovšetkým v prípade substantív).

Pri verbách sú využívané rôzne typy menej typických či menej frekventovaných prefixálnych (ale aj konfixálnych) slovotvorných postupov, ktorých výsledok môže na recipienta pôsobiť v kontexte súčasnej slovenčiny historizujúco, napr. *zaobchodiť* (s. 10), *ne/zratovať* (s. 15), *skričať* (s. 17), *zapriečiť /sa/* (s. 19), *zvedieť* (s. 21), *potešovať* (s. 24), *ne/zbudieť* (s. 36), *zvidieť* (s. 42), *obchodiť* (s. 53), *vytúžiť sa* (s. 60), *ustávať sa* (s. 64), *pokonat' sa* (s. 78), *zviniť* (s. 83), *poprechodiť* (s. 87), *ustanoviť* (s. 103), *utúliť sa* (s. 104), *zažalostiť* (s. 122), *onezdravieť* (s. 123), *zaveseliť sa* (s. 141), *pouchodiť* (s. 153), *znivočiť* (s. 156).

Mnoho z uvedených sloviess už a priori nesie príznak archaickosti a recipient nemusí tušiť, čo presne znamenali/znamenajú, napr. *vytúžiť sa* – pri tejto lexéme len SSJ uvádza význam vyžalovať sa, v iných slovníkoch sa daná lexéma nevyskytuje. V ďalších prípadoch je v súčasnosti preferovaný iný prefix, napr. *skričať* → súč. *zakričať*, *potešovať* → *utešovať*, *zviniť* → *zaviniť* a pod. Práve využitie „starších“ typov prefixov vytvára v texte istú historickú atmosféru bez toho, aby bola ovplyvnená zrozumiteľnosť textu. Napríklad v prípade verba *zaveseliť sa* recipient rozumie adjektívnomu slovotvornému základu *vesel-ý*, resp. sufixálne vytvorenej podobe slovesa *veseliť sa*, a tak tvar *zaveseliť sa* si dá do súvisu so súčasnou frekventovanejšou podobou *poveseliť sa*,²⁷ resp. *rozveseliť sa* (= stať sa veselým).

²⁷ Podľa *Dynamiky slovnjej zásoby súčasnej slovenčiny* prefix **po-** vyjadruje napr. vzťah k časovému príznaku. „V slovesách vyjadrujúcich lokalizovanosť prefigovaním nevzniká nový význam slovesa. Predpony spresňujú časové vzťahy (*zapózovať*, *povyvalovať sa*, *zastať*) alebo vyjadrujú mieru deja (*vy-nacudovať sa*). Prefixy *za-*, *po-* vyjadrujú vzťah k časovému príznaku, priebeh v jednej fáze“ (Horecký – Buzássyová – Bosák 1989, s. 147).

Slovotvorne motivované substantíva, ako sme naznačili, vytvárajú v texte poetický alebo emocionálny efekt, a to predovšetkým v prípadoch využívania deminutívnych či augmentatívnych podôb, ktoré však nevyjadrujú len význam „malý“ alebo „veľký“, ale skôr „milý, sympatický, príjemný“ a naopak „zlý, nebezpečný, hrozný, nepríjemný“.

V prípade augmentatív ide vo väčšine prípadov o lexémy vytvorené pomocou sufixu **-isko**, napr. *Turčisko* (s. 17), *býčisko* (s. 20), *medvedisko* (s. 47), *zbojníčisko* (s. 70), *vojačisko* (s. 74), *viáčisko* (s. 82), *hadisko* (s. 92), *mládenčisko* (s. 96), *vranisko* (s. 115), *chlapisko* (s. 122), *reťazisko* (s. 138), *kurčatisko* (s. 151) a pod. Dané slová sú v texte obvykle využité v kontexte opisov negatívnych situácií (napr. turecký vpád, útok zbojníkov, resp. ohrozenie zo strany zvierat), prípadne pri opisoch nepríjemných zážitkov s nadprirodzenými bytosťami (napr. *kurčatisko* = zmok²⁸).

Pomocou sufixu **-isko** je však vytvorené aj menej frekvencované pomenovanie miesta, napr. kde sa nachádza veľa bahna, blata – *bahnisko*²⁹: „*Najprv stál v bahnisku čosi vyše kolien a zrazu si bol istý, že čochvíľa bude v ňom po samý pás.*“ (Habovštiak 1977, s. 14).

Deminutíva sú najčastejšie tvorené sufixmi **-očka/-ôčka**: *zelinôčka* (s. 60), *hrbočka* (s. 68), **-ček**: *baranček* (s. 77), **-ynka**: *obrynka* (s. 67), pričom v tomto prípade môžeme zaznamenať primárne prechýľovanie pomocou sufixu **-yňa**: *obor* → *obryňa* a následne dochádza k vytvoreniu deminutívnej podoby s významom malá obryňa (dieťa/dcéra obra) = *obrynka*: „*Ako v iných krajoch, aj na Orave žili v dávnych časoch veľakánski chlapi. Obri ich volali... A mali ženy obryne a dcéry. Tie zas nazývali obrynkami.*“ (Habovštiak 1977, s. 67).

Podobne ako pri augmentatívach deminutíva nie sú využívané len na označenie čohosi malého, ale aj dôležitého a užitočného, napr. pre príbeh i pre osud dievčaťa podstatná *zelinôčka* (*Lycopodium clavatum*, ľudovo nazývaná *neto*) mala ústrednú postavu ochrániť pred negatívnym vplyvom víl.

Z hľadiska slovotvornej a onomaziologickej štruktúry³⁰ si možno v Habovštia-

²⁸ „*Hlavu malo holú* [kurča – doplnil P. K.], *oškľbanú, iba kde-tu kostrnok z nej trčal. I mokré bolo, celkom také, ani čo by sa ustavične čliapkalo dakde v močiari.*“ (Habovštiak 1977, s. 150).

²⁹ Autor v texte používa aj synonymá *bahno*, *hnusný kal*, *maras*.

³⁰ Pri onomaziologickej a slovotvornej analýze budeme vychádzať z konštatovaní M. Ološtiaka (2015) formulovaných v kapitole *Onomaziologické aspekty slovotvornej motivácie*, ktorá je súčasťou kolektívnej monografie *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčina*. Autor sa tu pokúša opísať a následne sklbiť onomaziologické prístupy viacerých jazykovedcov (napr. J. Furdíka, M. Dokulila, J. Horeckého, K. Vužňákovéj, M. Sokolovej, P. Štekauera). Zo základných východísk, ktoré autor ponúka, vyberáme pre náš výskum najrelevantnejšie informácie: „Onomaziologická štruktúra sa týka lexikálnych jednotiek. Onomaziologickú štruktúru majú jednoslovné slovotvorne motivované pomenovania (*orlica*, *jazyčný*, *okysliť*) a viacslovné syntakticky motivované pomenovania (*materinský jazyk*, *kniha priani* a *sťažnosť*). Možno teda hovoriť o **slovotvorne motivovanej onomaziologickej štruktúre** a o **syntakticky motivovanej onomaziologickej štruktúre** [zvýraznil M. O.]. Formálnymi vyjadrovaťelmi slovotvorne motivovanej onomaziologickej štruktúry sú slovotvorný základ [ďalej SZ

kových povestiach všimnúť niektoré menej obvyklé slová, ktoré bývajú ovplyvnené historickou alebo nárečovou lexikou. Na ukážku sme vybrali aspoň niektoré:

Lexéma *mletiar* – predstavuje sufixálne vytvorené deverbatívne substantívum označujúce názov činiteľa deja (nomina agentis personalia). Z hľadiska mutačnej slovotvornej motivácie je dejový vzťah vyjadrený implicitne – „ten, kto melie“ (SUBpers – ACT). Na základe tejto parafrázy i na základe sufixu *-ár/-iar*, ktorým sa dominantne vytvárajú názvy osôb vo vzťahu k ich zamestnaniu (nomina officii),³¹ by mohol vzniknúť dojem, že *mletiar* predstavuje len synonymný výraz k desubstantívnu tvaru *mlynár*. Z kontextu príbehu „... ale po čase sa [mlynár – doplnil P. K.] povadil aj s mletarmi, čo priniesli zrna na mletie“ (Habovštiak 1977, s. 9) však vyplýva, že nejde o mlynára, ale o osoby, ktoré si v mlyne dávali mlieť múku. Takúto explikáciu prináša aj HSSJ a SSSJ: „kto si dával mlieť obilie v mlyne“ (Jarošová 2015, s. 299). Parafráza slova *mletiar* by teda mala znieť „ten, kto (má nejaký vzťah) k mletiu“, namiesto pôvodnej binárnej onomaziologickej štruktúry, by sme teda mali uvažovať o ternárnej onomaziologickej štruktúre.

Lexéma *súdenička* – predstavuje sufixálne vytvorené deverbatívne substantívum označujúce názov nositeľa deja (nomina agentis impersonalia). Dejový vzťah je opäť vyjadrený implicitne – „to, čo súdi“, pričom verbum súdiť tu musíme vnímať len v jeho historickom význame – „prisudzovať, určiť niekomu niečo“ (Majtán – Kuchar – Skladaná 2000, s. 544). Súdenička mal byť podľa povesti kvietok, ktorý dievčatám dal „zvedieť, kto je komu súdený“ (Habovštiak 1977, s. 28). Autori *Dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* uvádzajú, že sufixmi *-ička/-nička* sa frekventovane vytvárajú pomenovania v zoologických a botanických nomenklatúrach, pričom často ide o mená motivované sfarbením, tvarom tela, miestom výskytu, či morfológickými vlastnosťami subjektu (Horecký – Buzássyová – Bosák 1989, s. 65). Podľa kontextu povesti aj v tomto prípade je potrebné upraviť parafrázu, keďže samotný kvet neprisudzuje, neurčuje dievčaťu partnera, ale len túto informáciu sprostredkúva, presnejšie by teda bolo „to, čo (má nejaký vzťah) k súdeniu (prisudzovaniu)“.

Sufixom *-ník/-nik* sú v texte často vytvárané pomenovania osôb vo vzťahu k istým okolnostiam, napr. k vlastnosti, miestu pobytu či istej propriete.

– doplnil P. K.] (slovotvorné základy) a slovotvorný formant [ďalej SF – doplnil P. K.] (slovotvorné formanty), ktoré sú tvorené z morfém, resp. z morfematických komplexov. Formálnymi vyjadrovaťelmi syntakticky motivovanej onomaziologickej štruktúry sú fonologicky samostatné slová.“ (Ološtiak 2015, s. 151). Podľa autora je počet onomaziologických štruktúr konečný, pričom onomaziologické štruktúry sú vnútorne hierarchizované. Ako onomaziologické komponenty, t. j. členy onomaziologickej štruktúry, môžu fungovať: onomaziologická báza [ďalej OB – doplnil P. K.], onomaziologický príznak [ďalej OP – doplnil P. K.], onomaziologický spoj [ďalej OS – doplnil P. K.] a onomaziologický dodatok, zároveň za vlastné onomaziologické komponenty pokladá len tie, ktoré majú autosémantický charakter (Ološtiak 2015).

³¹ Podrobnejšie pozri Horecký – Buzássyová – Bosák 1989, s. 55.

Lexéma *daromník* (s. 36) predstavuje deadjektívum označujúce osobu podľa typickej vlastnosti a vytvorené je onomaziologickou bázou vyjadrenou slovotvorným formantom (sufixom **-ník**) a onomaziologickým príznamkom, ktorý je vyjadrený slovotvorným základom *darom-ný* – vyhýbajúci sa práci, lenivý, záhaľčivý (SSSJ). *Daromník* = „niekto daromný“, teda muž lenivec, darebák, daromný človek: „*Ktoho vie, či by sa bolo o Ondrášovcoch z Nezbudskej Lúčky toľko vravievalo, keby jeden z členov ich rodu nebol taký daromník, že to mrzelo aj tých, čo nepatrili do ich dediny.*“ (Habovštiak 1977, s. 36).

Lexémy *priepastník*³² (s. 41) a *pekelník*³³ (s. 153) sú synonymá označujúce čerta, diabla a odvodené sú rovnakým spôsobom od názvu miesta výskytu subjektu. *Dynamika slovej zásoby súčasnej slovenčiny* uvádza, že tento spôsob býva produktívny pri tvorení zoologických mien, v našom prípade ide o pomenovanie nadprirodzených bytostí. Ide o substantívne desubstantívum a podľa M. Ološtiaka takéto jednotky majú ternárnu onomaziologickú štruktúru.³⁴ „Medzi obsahovou a formálnou štruktúrou sa realizuje dvojité asymetrický vzťah – z kvantitatívneho hľadiska (počet komponentov) aj z lineárneho hľadiska (poradie komponentov)“ (Ološtiak 2015, s. 177). Obe slová môžeme parafrázovať – „ten, kto má nejaký vzťah k priepasti/pekle“. Podľa Habovštiakovej povesti je na základe frekventovaného výskytu čertov = priepastníkov pomenovaná Priepastná dolina: „*V doline však aj iní ľudia priepastníkov stretli. Aj ich hlasy tam v noci počuli. I začali to miesto nakoniec volať Priepastná dolina.*“ (Habovštiak 1977, s. 41).

Lexéma *dukátnik* ako pomenovanie baču, ktorý ukradol z Jánošíkovej skrýše dukáty, Habovštiak v záverečnom *Slovníčku* vysvetľuje: „kto má veľa dukátov“ (Habovštiak 1977, s. 163). V texte povesti však dané pomenovanie funguje ako nádávka, resp. posmešné označenie: „*Ja, ja že som papľuh? Nuž keď je tak, potom vy ste dukátnik. Dukátnik! Vy ste zhabali tie dukáty! Nikto iný! Nato schytil svoje veci, vybehol na ulicu a ešte z ulice prezýval baču, že je dukátnik.*“ (Habovštiak 1977, s. 58). Slovo môžeme hodnotiť ako pomenovanie osoby odvodené od predmetu jej činnosti, resp. osoby majúcej vzťah k danému predmetu – „ten, kto (má nejaký vzťah k) dukátom“.

Lexémy *lakomnica* (s. 131) a *zlostnica* (s. 140) môžeme charakterizovať ako deadjektíva – pomenovania osôb (žien) na základe ich vlastností *lakomá* a *zlostná*. Tvary sa vyznačujú binárnou formálnou aj obsahovou štruktúrou. V obsahovej

³² HSSJ uvádza explikáciu pekelník, diabol, resp. podľa SSJ – v náboženských predstavách zlá nadprirodzená bytosť, zosobnenie zla, zlý duch, diabol, satan, čert.

³³ Podľa SSSJ „(často v rozprávках) nadprirodzená bytosť obývajúca pekle a zosobňujúca zlo, škodiaca človeku, ľudstvu, čert, diabol“ (Jarošová 2021, s. 948).

³⁴ „Ternárna štruktúra sa pri substantívach realizuje v podobe *onomaziologická báza* – (*onomaziologický spoj*) – *onomaziologický príznam*, teda medzi bázou a príznamom sa nachádza formálne nevyjadrený spoj“ (Ološtiak 2015, s. 171).

štruktúre sa k onomaziologickej báze, ktorá pomenúva substanciu – osobu („niekto“) – priamo pridáva onomaziologický príznak (statický príznak) (Ološtiak 2015) = „niekto lakomý/lenivý“. Autori *Dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* konštatujú, že sufíxy **-ica/-nica** (so štruktúrou SUB + -ica/-nica) sú frekventované predovšetkým pri tvorbe zoologických a botanických nomenklatúrnych názvov, resp. pri názvoch nástrojov, resp. so štruktúrou VERB + -ica/-nica pri názvoch nástrojov alebo dejových mien. Slovo *lakomnica* uvádzajú všetky slovníky s takmer identickou explikáciou – skúpa, lakomá žena, len v SSJ je uvedený kvalifikátor nárečovosti a expresívnosti a SSN bližšie konkretizuje, že slovo je typické hlavne pre západné a stredné Slovensko s poznámkou, že ide o expresívny tvar. Lexému *zlostnica* uvádza len SSJ ako ekvivalent k slovu *vzteklíca* – zúrivá žena, zlostnica, čertica, fúria.

Lexéma *chovanec* v Habovštiakovej povesti označujúci zmoka,³⁵ ktorého si gazda chová v dome, aby mu pomáhal: „*Keď je tak, čochvíľa budeš najväčší boháč v dedine. Ved' ty máš chovanca v dome! A ten ti nanosí, čo sa ti len zachce.*“ (Habovštiak 1977, s. 151) – zvýraznil P. K. Väčšina slovníkov slovo *chovanec* dáva do súvislosti s vermom *chovať*, resp. *vychovať/vychovávať* a uvádza základné významy: 1. kto žije v zariadení ústavnej starostlivosti (vo výchovnom ústave, v internáte a pod.), 2. čo bolo vzaté do opateru; čo je chované v zajatí, zverenec (SSSJ). Pri hodnotení onomaziologickej štruktúry lexémy *chovanec*, vyskytujúcej sa v Habovštiakovej povesti, vychádzame z druhej explikácie a môžeme konštatovať, že ide o deverbatívum označujúce osobu s onomaziologickou parafrázou – „niekto, kto je chovaný“. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* uvádza, že sufixom **-ec** sa vytvárajú pomenovania osôb podľa vlastností najčastejšie z adjektív alebo prídavných mien (Horecký – Buzássyová – Bosák 1989, s. 55 – 56). SSN pri danej lexéme prináša ešte jeden expresívny regionálny význam: „zakrpatené mláďa hydiny: *Višlo nam dvacec kurčat, no tri buľi chovance* (Žalobín VRN)“ (Ripka 1994, s. 676). Z hľadiska kontextu povesti by sme mohli akceptovať aj tento význam, keďže zmok je v texte opísaný ako nepodarené kurča: „[...] zrazu mu vyskočilo pred oči dačo také ako kurča. Hlavu malo holú, ošklbanú, iba kde-tu kostrnok z nej trčal. I mokré bolo, celkom také, ani čo by sa ustavične čliapkalo niekde v močiari. I neprestajne sa triaslo, zima ho drvila.“ (Habovštiak 1977, s. 150). Podľa nášho názoru aj označenie pre zakrpatené kurča je taktiež odvodené verba *chovať*, *vychovať*, keďže takéto zvieratá si od gazdu/gazdinej vyžadovali väčšiu starostlivosť (opateru) na svoju výchovu.

4. ZÁVER

Ako sme už v rámci štúdie uviedli, analyzované povesti Antona Habovštiaka (vyskytujúce sa v zbierke *Skamenená nevesta*) napriek svojmu ukotveniu v minulos-

³⁵ Habovštiak v *Slovníčku* za textom pri slove *chovanec* uvádza: „rozprávková bytosť známa na východnom Slovensku mala podobu zmoknutého kurčatá, zmok, škriatok“ (Habovštiak 1977, s. 163).

ti a regionálnemu charakteru obsahujú relatívne nízke množstvo temporálnej a teritoriálnej lexiky. Takýto obmedzený výskyt možno vysvetliť jednak autorovou úpravou textov smerom k spisovnej slovenčine, čím dochádza k zámernej eliminácii nárečových slov. Tie sa vyskytujú len v nevyhnutnej miere pomenúvajúc javy (etnografizmy), ktorých názvový ekvivalent sa v spisovnej slovenčine nevyskytuje, napr. časti oblečenie (*bruslek, návlaky, krpce*), prípadne slová spojené s prácou na poli či na hospodárstve (*podsebný, náručný, rôsad, drabina, košina, ometlo, trlica*). Autor nevyužíva teritoriálnu lexiku na charakteristiku miesta pôvodu jednotlivých povestí, resp. nevytvára jazykovú (nárečovú) diferenciáciu medzi povestami pochádzajúcimi zo západného, stredného a východného Slovenska.

Podobne aj temporálna lexika, napriek tomu, že z hľadiska povestového žánru, ku ktorému sme priradili Habovštiakove texty, by v jazyku príbehov bola opodstatnená, sa v analyzovanej zbierke vyskytuje relatívne v menšej miere. Jej nižší výskyt môže byť motivovaný intencionalitou textov na detského recipienta (v tiráži je uvedené, že kniha je určená pre čitateľov od 10 rokov). Väčšie množstvo agnónym obsiahnutých v texte by mohlo spôsobovať recepčné problémy, nezrozumiteľnosť a napokon i ignoráciu recepcie zo strany detského čitateľa. Na druhej strane v povestiach či historických rozprávkach nie je možné úplne obchádzať, resp. substituovať temporálnu lexiku. Dochádzalo by tak k umeleckej degradácii textu a strácal by sa aj očakávaný historický charakter príbehu. A. Habovštiak okrem temporálnej lexiky, ktorú sa snaží vysvetliť v *Slovníčku* na konci zbierky, na vytvorenie ilúzie historickosti literárneho textu využíva niektoré archaickejšie slovo- tvorné postupy, ktoré neretardujú recepciu povesti, no zároveň jej prepožičiavajú istú „patinu“.

Striedmym, ale funkčným využitím temporálnej a teritoriálnej lexiky A. Habovštiak zabezpečil, že jeho povestové texty de facto nestarnú a rovnako boli prijateľné pre detského recipienta v 70. a 80. rokoch 20. storočia (keď zbierka vyšla a bola recipovaná), ale s drobnými redakčnými úpravami môžu byť pozitívne prijímané aj súčasnými čitateľmi.

Literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, K. – JAROŠOVÁ, A. (eds.) (2006): *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- BUZÁSSYOVÁ, K. – JAROŠOVÁ, A. (eds.) (2011): *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- ČAPEK, K. (1984): *Marsyas, Jak se co dělá. Spisy XIII*. Praha: Československý spisovatel.
- FERENČÍKOVÁ, A. (ed.) (2021): *Slovník slovenských nářečí. III. P(poza) – R*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- HABOVŠTIK, A. (1951): Prvky ľudovej reči v Hečkovom románe Drevená dedina. In: *Slovenská reč*, 17/7 – 8, 192 – 201.

- HABOVŠTIAK, A. (1958): O dialektizmoch v Bodenkovej knihe *Na starom grunte*. In: *Slovenská reč*, 22/4, 185 – 194.
- HABOVŠTIAK, A. (1970): *Zlaté dukáty v Choči*. Bratislava: Mladé letá.
- HABOVŠTIAK, A. (1977): *Skamenená dievka*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.
- HABOVŠTIAK, A. (2005): Poznáte slovo *rúči*? In: Balleková, K. – Smatana, M. (eds.): *Zo studnice rodnej reči*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 145 – 146.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. et al. (1989): *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- HRABÁK, J. (1973): *Poetika*. Praha: Československý spisovateľ.
- JAROŠOVÁ, A. (ed.) (2015): *Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- JAROŠOVÁ, A. (ed.) (2021): *Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- KAČALA, J. – PISÁRČIKOVÁ, M. – POVAŽAJ, M. (eds.) (2003): *Krátky slovník slovenského jazyka*. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- MAJTÁN, M. – KUCHAR, R. – SKLADANÁ, J. (eds.) (2000): *Historický slovník slovenského jazyka. R – rab. Š – švrkotat'*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- MAJTÁN, M. – KUCHAR, R. – SKLADANÁ, J. (eds.) (2005): *Historický slovník slovenského jazyka. T – V*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- MAJTÁN, M. – KUCHAR, R. – SKLADANÁ, J. (eds.) (2008): *Historický slovník slovenského jazyka. Z – Ž. Dodatky*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- MAJTÁN, M. et al. (eds.) (1991): *Historický slovník slovenského jazyka. A – J*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- MAJTÁN, M. et al. (eds.) (1992): *Historický slovník slovenského jazyka. K – N*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- MAJTÁN, M. et al. (eds.) (1994): *Historický slovník slovenského jazyka. O – P(pochytka)*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- MAJTÁN, M. et al. (eds.) (1995): *Historický slovník slovenského jazyka. P (poihrať sa – pytlovať)*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- MIHÁL, J. (1960): Z Kukučínovho slovníka (Dokončenie). In: *Slovenská reč*, 25/3, 137 – 156.
- MICHÁLEK, J. (1996): *O ľudovej slovesnosti*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- MIKO, F. (1973): *Od epiky k lyrike: štýlistické prierezy literatúrou*. Bratislava: Tatran.
- MINÁRIK, J. (1959): Czambelove zbierky ľudových rozprávok. In: *Slovenské ľudové rozprávky*. Zo zbierok Sama Czambla. Bratislava: SVKL.
- MORKOVKIN, V. V. – MORKOVKINA, A. V. (1997): *Russkije agnonimy (slova, kotoryje my neznajem)*. Moskva: Institut ruskogo jazyka.
- NÁBĚLKOVÁ, M. (2018): *Luče, luče, zlaté lúče!* Hviezdoslavovské poznámky k viacsmernosti lexikálnej dynamiky. In: *Jazykovedný časopis*, 69/3, 340 – 358.
- OLOŠTIAK, M. (2015): Onomaziologické aspekty slovtvornej motivácie. In: Ološtiak, M. (ed.): *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 139 – 206.
- OLOŠTIAK, M. – IVANOVÁ, M. (2013): *Kapitoly z lexikológie*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- ONDRUS, P. (1972): Archaizmy a historizmy v súčasnej spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 37/2, 92 – 95.
- PECIAR, Š. (ed.) (1959): *Slovník slovenského jazyka. I. A – K*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- PECIAR, Š. (ed.) (1960): *Slovník slovenského jazyka. II. L – O*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- PECIAR, Š. (ed.) (1963): *Slovník slovenského jazyka. III. P – R*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- PECIAR, Š. (ed.) (1964): *Slovník slovenského jazyka. IV. S – U*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- PECIAR, Š. (ed.) (1965): *Slovník slovenského jazyka. V. V – Ž*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

- PETRÁČKOVÁ, V. – KRAUS, J. et al. (2005): *Slovník cudzích slov (akademický)*. 2., dopl. a preprac. vyd. Preklad Ľ. Balážová – J. Bosák et al. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá.
- RIPKA, I. (ed.) (1994): *Slovník slovenských nárečí. I. A – K*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- RIPKA, I. (ed.) (2006): *Slovník slovenských nárečí. II. L – P (povzchádzať)*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- SEDLÁK, J. (1972): *Epické žánre v literatúre pre mládež*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- STANISLAVOVÁ, Z. (2005): Anton Habovštiak. In: Sliacky, O. (ed): *Slovník slovenských spisovateľov pre deti a mládež*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 106 – 107.
- VITÉZOVÁ, E. (2017): Žánrová charakteristika povesti v kontexte literárneho vzdelávania. In: Pokrivčáková, S. – Vitézová, E. – Magalová, G. – Javorčíková, J. (eds.): *Vyučovanie literatúry pre 21. storočie*. Nitra: Pedagogická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, 67 – 88.
- VRÁBLOVÁ, T. (2015): Pokus o detabuizáciu na tému: priblížiť sa jazyku a mysleniu súčasných detí. Slovenská literatúra pre deti a mládež 2014. In: *Knižná revue*, 25/14 – 15, 24 – 28.
- ŽILKA, T. (2011): *Vademecum poetiky*. Nitra: Fakulta stredoeurópskych štúdií. Katedra areálových kultúr. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- ŽILKA, T. (2012 – 2014): Povest'. In: *Hyperlexikón literárnovedných pojmov*. Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV, v. v. i. Dostupné na: <https://hyperlexikon.sav.sk/sk/pojem/zobrazit/autor/2/povest> (cit. 18. 10. 2024).

Peter Karpinský

Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta

17. novembra 1, 080 78 Prešov

E-mail: peter.karpinsky@unipo.sk

ORCID: 0000-0002-8263-6912